

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

როზეტა გუჯეჯიანი

სოციალური მეხსიერების ფაქტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში

თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში სოციალური (კოლექტიური) მეხსიერების ფაქტებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგად მოპოვებული ისტორიული სიუჟეტები, ცხადია, დაცილებულია კონკრეტულ ისტორიულ გარემოსა და დროს, მაგრამ ეს ბუნებრივია, რადგანაც კოლექტიური მეხსიერების მთავარი ნიშანი კონკრეტული და ინდივიდუალური მახასიათებლების დაკარგვა და იგნორირებაა. სოციალურ მეხსიერებაში რჩება მთავარი და არსობრივად მნიშვნელოვანი ფაქტები და ხდება მათი მკვეთრი მითოლოგიზირება.¹

თურქეთელ ქართველთა შორის შემონახული სხვადასხვა ისტორიული ფაქტის ანარეკლი უნივერსალური სიუჟეტების სახით არის გავრცელებული მთელ ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში და თურქეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში მცხოვრებ „მუჰაჯირთა“ შთამომავლებში.

ისტორიულ ფაქტთაგან აღსანიშნავია ამა თუ იმ ტოპონიმთან, სოფლის დაარსებასთან, ციხეების, ხიდებისა და აბანოების აგებასთან, ეკლესიებთან და ნაეკლესიარებთან, წყაროების „ამოფეთქებასთან“, არხებისა და გზების გაყვანასთან დაკავშირებული საისტორიო გადმოცემები, შემონახულია მასალა ოსმალეთისა და რუსეთის ომების დროს ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მომხადრი ბრძოლების შესახებ, რუსეთის არმიის მიერ ჩადენილი არაერთი სისასტიკის ამსახველი ამბავი, სომეხთა მიერ ქართული სოფლების რამდენიმეჯგუფის აოხრების ისტორიები. ცალკე გამოიყოფა სიუჟეტები, რომლებშიც მოთხრობილია ქართველი ქალების მშობლიურ მხარეებთან განსაკუთრებული მიჯაჭვულობისა და სამშობლოსთან განშორებით გამოწვეული მძაფრი ნოსტალგიის შესახებ. მაგალითად, არტანუჯის ბეგის ასულისა თუ ჩიხორელი ქალის ტრაგიკული ისტორია; საინტერესოა ე.წ. ზიარეთობასთან დაკავშირებული ტრადიციები, მოყრიანობის ხსოვნა, ზოგიერთ დღემდე არსებულ ხალხურ დღეობათა დაარსების ისტორიები და სხვ.

უმნიშვნელოვანეს სოციალურ ფაქტად თურქეთელ ქართველთა შორის

¹ А. Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М. 1972; М. Элиаде. Космос и история. М. 1987; Ж. Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. М. 1992.

ფიქსირდება წმიდა თამარ მეფესთან („თამარ დოდოფალი“) დაკავშირებული ისტორიული მომენტები, რომლებიც ამავე დროს უნივერსალურია საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისთვისაც.

თამარ მეფის ნათელი ხატება თურქეთელ ქართველთათვის ეთნიკური იდენტობის უმთვარესი მარკერია და ტრადიციულ ქართულ კულტურასთან მაკავშირებელი მთავარი სოციალური ფაქტია.

ისტორიული კლარჯეთისა (შავშეთი, იმერხევი, ნიგალის//ლიგანისა და ზედა მაჭახლის ხეობები...) და ტაოს (პარხლისწყლის ხეობის) ეთნიკურ ქართველთა შორის დაცულია მრავალი გადმოცემა თამარ დედოფალზე. თურქეთელი ქართველები თამარ დედოფალს უკავშირებენ თითქმის ყოველი ეკლესიის (ნაეკლესიარი), ციხის, ძველბურთალოსიანი ხიდის აგებას, არხის გაყვანას, წყაროს წყლის ამოფეთქებას და სხვ. ამ ადგილობრივ, ლოკალურ ნიუანსებს კეთილი ტონალობები შემოაქვს ზოგადქართულ მასალაში.²

თამარ მეფის შესახებ არსებული გადმოცემები ისტორიული მეხსიერების ხანდაზმულობისა და დროში გამძლეობის იშვიათი ნიმუშებია. გადმოცემებში ასახულია საისტორიო წყაროებიდან და საეკლესიო ტრადიციებიდან შემეცნებული ელემენტები: თამარ მეფისდროინდელი საქართველოს სიდიადე, ძლიერება და სოციალური ყოფის სტაბილურობა, სამხედრო გამარჯვებები, კულტურული აღმშენებლობა, ელემენტები თამარ მეფის ბიოგრაფიიდან, თამარ მეფის წმინდანობასთან დაკავშირებული უმშვენიერესი ლეგენდა-თქმულებები და სხვა. ამ ინფორმაციათა შორის ცალკე გამოიყოფა ლეგენდა-გადმოცემათა ლოკალური მახასიათებლებით აღჭურვილი ნაწილი: ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ყოველი მხრის ქართველი ხაზგასმით საუბრობს წმიდა მეფის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაზე მის კონკრეტულ მხარესთან, ამავე დროს ყველა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თემში დარწმუნებულნი არიან, რომ სწორედ მათ მხარეშია წმიდა მეფე დაკრძალული და ა.შ.

ისტორიულ ტაოში ეთნიკურ ქართველთა რამდენიმე ტრადიციული კომპაქტური დასახლება დღემდეა შემონახული. ყველა მათგანში დაცულია თამარ დოდოფალთან დაკავშირებული გადმოცემები.

ექვთიმე თაყაიშვილის მასალით, „იშხანში, ხახულში, ოთხთა ეკლესიაში, პარხალში მცხოვრებნი მათი ეკლესიების აშენებას ძლევა მოსილს, მდიდარს და შესანიშნავ დედოფალს მიაწერენ. მაგრამ სახელი მისი იციან კობაკში და ბინათში... კობაკის მცხოვრებლებმა იციან სახელი დედოფლისა, რომელმაც აღაშენა იშხანი, ოშკი, ხახული, ოთხთა ეკლესია და პარხალი... თამარს ჰყავდა თეთრი რაში ისეთი, რომ ერთს დღეს შეეძლო მოეველო ოშკი, იშხანი, ოთხთა ეკლესია და პარხალი. კობაკის მახლობლად უჩვენებენ კლდეს ხელისგულის გამოსახულებით და ამბობენ, ეს თამარ მეფის ხელის ნაშთიაო. როცა მან გაიარა ამ კლდესთან თავისი ჯარით, ცხენიდან ჩამოვარ-

² რ. გუჯუჯიანი. თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში. კრ.: „ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები“. I. თბ. 2009. გვ. 16-28.

და და ხელი კლდეს მიაბჯინა, რომელზედაც დარჩა ნასახი მისი ხელისაო. პარხალის ზემო სოფლებში დღემდის დარჩენილია ძველი გრძელი არხი, რომელიც იწყება სოფელ უთავიდან, კობაკის მახლობლად, გაჭრილია კლდეში რამდენიმე ვერსის სიგრძეზე და მიდის სოფელ ზაგრიეთში; ამას მიაწერენ თამარ მეფეს და ამბობენ, ყველაზე დიდი ღვაწლი, რომელიც მან დასდო ამ მხარეს, ეს არისო. კიდევ უფრო კარგად იციან თამარის სახელი ბინათის მცხოვრებლებმა (სოფელ ორჯოხის ზემოთ, ჭოროხის პირზე).³

ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩაწერილი გადმოცემების ვარიაციები დაადასტურა შ. ფუტყარაძემ XX საუკუნის მიწურულს: ქობაის მახლობლად პარიხევის დელესთან „გზიპირში ფიქლები არი. ასე შექარებული, ბელქიდა თამარ დოდოფლისი დაწყობილია. ანაი მეტყოდა: – თამარ დოდოფალსა, ის რომ მოღალულა, დარჭი ახუტებული ყოლია, იმა გზიპირში ქვებზედამ უყუდებია. იმ ბაუშუისი ფეკი ქუაში ჩაფლობოდა. ასე ფეკის კუალი არი, თოვლში რომ რაგარ ჩანს. იმაზე ფეკ მომასმევინებდა. – ფეკები გეისუენეფს, აღარ მეიღალვიო. – ის ქვა დღესაც მის ადგილ არი. ქუაბელთ და ბალხელთა, ჰეველთა იციან. ორმოც წლის ზემოთკე კაცებთ თელთ იციან. მასზე პატიტუანებთ, წურიღლთ არ იციან, იმისთვის ქი, ქომოდამ ჰევიპირიღამ ქუაბაისკე, ჰევაისკე გზა გეიკეთა თავრობამა... ზემოდამ ფეკდაფეკ არავინა იარება“.⁴ მკვლევარს ამ გადმოცემის სხვა ვარიანტიცა აქვს ჩაწერილი: „გურჯისტანიდამ გადმეარა თამარ დოდოფალმა. ასკრებიც მის უკან გადმუანურია. წითლეკარიდამ ქომოთკე, პარეკევისკე ჩომოსლიხან ზემოდან ქუები აგორდა, კილდეგნარი. თამარ დოდოფალმა შეშინდა, ასკრებიინა გემიჯრუროსო. ეიდა, ღმერთ შეესეუწა ქი, ღმერთო, ქუა მან დააყენე, ესენი გავანურიო. იქ დადგა, რო დიდი ორი ბედლინერთი ქუა, კონწოხის თავიღამ დადგა. ჰალადვენ იქ არი, გახვიდე, დეინახავ“; „ჩუენ ზუელანდელებმა ისე მითხრეს, თამარ დოდოფალი ღმერთისა მოყუარული ყოფილა. ჩუენ ზალიან შამაყუარეს“.⁵

თანამედროვე მასალითაც, ტაოს ყოველ ქართულ სოფელში ამყობენ თამარ მეფით და აუცილებლად მოგითხრობენ რომელიმე ციხეზე, ხიდზე ან ადგილზე, რომელსაც თამარ დედოფალს დაუკავშირებენ. „*თამარაე ჩუენი დოდოფალი იყო, ოთხი თანე ქილისე უშენებია, პარხალი ქილისე თამარასი გაკეთებულია, აქ მისი მოყვანილი რუა, წყალი მოდის იქა*“. საუბარია ბალხის თემში გამავალ არხზე, რომელიც, მართლაც, XII საუკუნის ნაგებობადაა მიჩნეული. მას სავრიათის/ზავრიათის რუს უწოდებენ. ექსპედიციამ შეიარა სოფელ ზავრიათშიც//სავრიათში და აუყვა რუს რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე. გადმოცემით, სავრიათი უშუალოდ თამარ მეფეს დაუარსებია, რადგან იქვე ახლოს მეფის ჯარი ყოფილა დაბანაკებული. მეფეს ბალხელებისათვის

³ ე. თაყაიშვილი. სამუსულმანო საქართველო. „დაბრუნება“. მრავალტომეული. ტ. I. გ. შარადის საერთო რედაქციით. თბ. 1991, გვ. 220-221.

⁴ შ. ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული. წ. I. ბათუმი. 1993, გვ. 173.

⁵ შ. ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, გვ. 173-174.

საგრიათში უბოძებია მამული და უბრძანებია ჯარს მომსახურებოდნენ. კეთილი სამსახურისათვის მადლიერ მეფეს გამოუყვანია არხი, რითაც ეს ახალი სოფელი სასმელი წყლით მოუმარაგებია. გადმოცემით, „*რუ ძნელად გამოხაყვანი ყოფილა, ფიცხელ კიდეებში, ფული გათავებია თამარ დოდოფალს და საჩვარები ჰქონებია ოქროსი, ისინი გუუყიდა და გუუთავებია ეს რუ*“. სოფლის ყოფილი გამგებელი/მუხტარი გამოგვყვა და მიგვიყვანა საგრიათის რუს შუა წელამდე, ამ ბოლო ხანებში რუს არხი რამდენიმეგან დაზიანებულა და საგრიათელებს შეუკეთებიათ: „*ჩვენ ვაშენეთ ტახტიდან (ფიცრით) ვაშენეთ არხი, საყუჩარი (საშიში), ბეჩი (ქვიანი) ადგილებია და გავაკეთეთ, გამოვიყვანეთ წყალი, ბეტონიდან ვაშენებინეთ. მე მუხტარი ვიყავი 3-4 წლის წინ. 500 ტორბა ცემენტი წამოვიღე ართვინიდან, იქ ვაშენეთ*“.

ადგილობრივი ტრადიციით, თამარ მეფეს უკავშირდება თითქმის ყოველი ეკლესიის, ციხის, ხიდის მშენებლობა. მაგალითად, ეფრატისა და ხერთვისის ეკლესიები, ეკლესიათა და ციხეთა დამაკავშირებელი საიდუმლო გვირაბები (ზემო მაჭახელში), სათლელის, დიობნისა და წეფთის ციხეები შავშეთ-იმერხევში, გოგნარის ციხე მურღულში და სხვა სულ თამარ მეფის აგებულად ითვლება.⁶

მშენებლობის ეტაპები საკრალური ელემენტებით არის აღჭურვილი. მაგალითად, წეფთის ციხის (სოფელი უსტამისი, იმერხევი) აგებისას მშენებლებს წყალი გამოლევიათ. თამარ მეფეს ღვთისთვის დახმარება უთხოვია და, მისი თხოვნით, წვიმა მოსულა. მშენებლებს წვიმის წყალი სპილენძის კასრებში შეუგროვებიათ და მშენებლობა ამ წყლით დაუსრულებიათ.

მშენებლობებთან დაკავშირებული სიუჟეტები თითქმის ერთგვაროვანია, მსგავსია, მაგალითად, ზემო აჭარის ხიხანის ციხის აგების ლეგენდისა: ხიხანის//ხირხანის//ხირხათის ციხის მშენებლობისას გვირგვინოსანს ხიხადირის ციხესა და დანდალოს შუა სიგრძეზე ხალხი ჩაუმწკრივებია, რომლებიც საშენ მასალას ხელიდან ხელში აწვდიდნენ ერთმანეთს.⁷

ცნობილია თამარ მეფისეული წყაროები, მინერალური სამკურნალო წყლები, სამკურნალო აბანოები: ბუჯალში – „მეფა წკარი“ (ლაზეთი), ოთინგოს აბანო ლიგანის ხეობაში, ბაგინის აბანოები დევსქელის ხეობაში და სხვა.

თამარ მეფესთან დაკავშირებული უამრავი ხალხური ისტორიაა დაცული კლარჯეთშიც. ამ კუთხით განსაკუთრებით მრავალფეროვანი მაჭახლური გადმოცემებია.⁸

⁶ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით. ტფ. 1911; ა. ახვლედიანი. თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში. აჭარის საგმიროსაისტორიო სიტყვიერება. ბათუმი. 1970; ტ. ფუტყარაძე. იმერტყვეის მეტყველი მიწა-წყალი. ქუთაისი. 2007; რ. მაღაყმაძე. ლიგანის ხეობა. თბ. 2008.

⁷ თ. სახოკია. მოგზაურობანი (გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი). თბ. 1950, გვ. 200.

⁸ ცნობილია, მაჭახლის ხეობა, რომლის ძველი სახელწოდებაა „მიჭინიანის ჳევი“, 1921 წლიდან ორ ნაწილადაა გაყოფილი, ქვედა მაჭახელი საქართველოს ეკუთვნის, ზედა მაჭახელი კი თურქეთის შემადგენლობაშია მოქცეული.

მაჭახლელოთა ღრმა რწმენით, ეს მიდამოები მაჭახლელებს თვით თამარ მეფემ უბოძა ერთგული სამსახურისთვის. სხვადასხვა გადმოცემით, თამარ მეფე ზაფხულობით ხშირად სტუმრობდა მაჭახელს. იგი ხან ქვედა მაჭახლიდან (სადაც გვარას ციხეში ბინავდებოდა) ამობრძანდებოდა, ხან კი შავშეთიდან გადმოდიოდა კარჩხლის მთის გადმოსასვლელით. ერთხელაც მაჭახლის კოშკიდან გადმოუხედავს და დაუნახავს სასწაულებრივი ცეცხლი//სხივი ეფრატის (სოფელია ზედა მაჭახელში) მთაზე. მეფეს განუღაგებია ჯარისკაცები ექვსი საათის სავალზე და გაუყვანია საიდუმლო მიწისქვეშა გზა ქვედა მაჭახლის ციხიდან ზედა მაჭახლამდე და იმ ღვთისაგან მინიშნებულ ადგილზე დიდი ეკლესია აუგია, იქვე აუშენებია ციხე-კოშკიც.⁹ შავშური და ზედა მაჭახლური გადმოცემებით, თამარ მეფეს კარჩხლის მთაზეც ჰქონია ციხე და სასახლე („ნაქალაქევი“) და სწორედ აქედან დაუნახავს სასწაულებრივად ანთებული ცეცხლი//მოკაშკაშე სხივი ეფრატის ეკლესიასთან. მეფეს ეფრატის ეკლესია მალევე მოუნახულებია, თუმცა მაინცდამაინც არ მოსწონებია და ახალი ეკლესიის აგება უბრძანებია მეზობელ სოფელში – ჰერთვისში. დაუწყიათ მშენებლობა, მაგრამ მშენებლებს სამუშაო იარაღები დილაობით ადგილზე აღარ ხვდებოდათ, რაც მეფისთვის მოუხსენებიათ. მეფე დაფიქრებულა და უთქვას: თუ ასეა, შეწყვიტეთ ახალი ეკლესიის შენება, ისევ ეფრატის ეკლესია დარჩეს ამ ხეობის მცხოვრებ ქართველთა დედაეკლესიად, თუმცა იგი ღარიბად არის ნაშენი, მაგრამ მე გავამდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოვლის სამკაულებითო.¹⁰ ტრადიციული ქართული მენტალობის ისტორიის შესწავლის კუთხით საინტერესოა ეფრატის ტაძართან დაკავშირებული სხვა ლეგენდაც: „ის სხივი, ეკლესიის აღშენების შემდეგაც ჩნდებოდა ეკლესიის ერთს კედელზე, რომელ კედელიც გაკეთებულ იყო იმ ქვის ალაგას, სადაც პირველად ჩნდებოდა უქრობელი ლამპარი. ეკლესიის დასრულებისა და შემკობის შემდეგ... წყევლა-კრულვა დაუდვიათ, რომ ეს ეკლესია არამც და არამც არავინ დააქციოს, თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოდ“.¹¹ მაჭახლელოთა დედა-ეკლესია დღეისათვის აღარ არსებობს, ნაეკლესიარზე ჯამეა აგებული, ცხადია, ლეგენდის სიუჟეტით, აქ შუა საუკუნეების მენტალობის ერთ საგულისხმო მომენტთან – ცნობილ მითოლოგიურ ფაბულასთან – ღვთიური ცეცხლის თვითჩენასთან გვაქვს საქმე, რაც ამ შემთხვევაში ღვთიური მადლის გარდამოსვლის მაუწყებელია და ერთგვარი მინიშნებაცაა იმისა, თუ სად უნდა აიგოს ტაძარი. ამგვარი პასაჟები ქრისტიანულ სიმბოლიკასთან ჰპოვებს აშკარა პარალელებს და, ბუნებრივია, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ასეთი საერთოქართული მენტალური მახასიათებლების არსებობა ზედა მაჭახლის ტრადიციულ ყოფაში. აღსანიშნავია, რომ ზ. ჭიჭინაძის მიერ ჩაწერილი სიუჟეტები დღესაც ცოცხალია და ლე-

⁹ ა. ახვლედიანი. თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში, გვ. 49.

¹⁰ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22.

¹¹ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22-23.

გენდების ეს ვარიანტები ამჟამადაც ფიქსირდება ზედა მაჭახელში.

გადმოცემით, კარჩხლის მთის ერთ-ერთ კალთას თამარ მეფის დროს ვრცელი და კეთილმოწყობილი ქალაქი ამშვენებდა. ამ ადგილს დღეს ნაქალაქარ/ნაქალაქევს უწოდებენ. იგი დასახლებული სოფლებიდან ყველაზე ახლოს ეფრატთანაა. „*ნაქალაქარში თამარადს დროს ზამთარშიც გაზაფხული ყოფილა, სანამ თამარად კარჩხალის მთაზე, ნაქალაქევში ცხოვრობდა, აქ ზამთარი არ სცოდნია, შვიდ წელიწადს პური კარჩხლის მთაზეც მოჰყავდათ ჩვენს დიდ დედებს, თამარ მეფე რომ წასულა, ზამთარი მერე დაწებულა*“. შესაძლოა, სწორედ ამ „ქალაქს“ გულისხმობს „ტბეთის სულთა მატიანეში“ დაცული ერთი მოსახსენებელი: „თევთისძესა, რომე **ქალაქს** მოკუდა, გიორგის შეუნდვენ ღმერთმან“.¹²

საგულისხმოა იმერსეული მასალაც: „თამარაი ჩვენი დიდი; თამარაი აქ ყოფილა, ეს ციხე იმან ააშენა, აქ ქილისაი ყოფილა, სკოლის თავზე და **იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა**“.¹³ საუბარია ისტორიული შავშეთის ერთი სოფლის, დიობანის, შესახებ, სადაც ქართული კულტურის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ელემენტი ტერიტორიულად გვერდიგვერდაა შემონახული: მთაზე თამარის ციხის ნანგრევია აღმართული, იქვე მახლობლადაა „სამებათ“-ი და „ჯვართა“. სხვა გადმოცემით, „თამარაი სხლობანში ყოფილა, შავშეთის ყალე მას უკეთებია, უსტამისი მას აუგია, არდანუჯში უცხოვრია“.¹⁴ ასევე, „კარგად იციან თამარის სახელი ბინათის მცხოვრებლებმა. ბინათი მდებარეობს მელოს მახლობლად, სოფელ ორჯოხის ზემოდ, ჭოროხის პირზე. ამ სოფელში 219 სული ცხოვრობს, ყველა ქართულად ლაპარაკობს. მათი თქმულებით ამ სოფლის სახელი ასე წარმოიშვა: ერთხელ მეფე თამარმა აქ გამოიარა; ცუდი ტაროსის გამო გზა ვეღარ განაგრძო და ინება ღამის გათევა ამ სოფელში; მას მიუჩინეს საუკეთესო ბინა და მას შემდეგ სოფელს დაერქვა სახელი ბინათი, რომ ამით აღენიშნათ თამარის ღამის გათევა ამ სოფლის ბინაში“.¹⁵ ადგილობრივ ქართველებში დღემდე შემონახული რწმენა თამარის სასწაულთმოქმედობის შესახებ („იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა“) მსგავსია მთელ საქართველოში მოარული სიუჟეტისა, თამარ მეფე ხომ, საისტორიო და საეკლესიო ტრადიციით, წმინდანი, შესაბამისდ, სასწაულთმოქმედი იყო. მაგალითად, ფშაური გადმოცემით: „თამარ ნეფე სულ ეკლესიებს აშენებდა თურმე. ის იმდენი წმინდანი ყოფილა, რომ ზღვებზე ანაფორა დაუგავ ისე დავალა ზღვაზე და ჰაერში“;¹⁶ ან თუნდაც, სვანური გადმოცემით, „*თამარ მეფის დროს სვანეთში ზამთარიც არ ყოფილაო*“, ხოლო ზედა მაჭახლური გადმოცემით, მანამ, „*სანამ თამარად კარჩხალის მთაზე, ნაქალაქევში ცხოვრობდა, ამ მხარეში ზამთარი არ სცოდნია*“.

ბუნებრივია, კონკრეტული ქრისტიანული რელიგიური ცოდნა (თამარ მეფის წმინდანობის შესახებ) აქ დაკარგულია, მაგრამ ტოპონიმებში, ლეგენდებ-

¹² ტბეთის სულთა მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ. თბ. 1977, გვ. 214.

¹³ ტ. ფუტყარაძე. იმერჯევის მეტყველი მიწა-წყალი, გვ. 60.

¹⁴ რ. გუჯუჯიანი. საველე-ეთნოგრაფიული მასალა. ტაო-კლარჯეთი. 2007.

¹⁵ ე. თაყაიშვილი. სამუსულმანო საქართველო, გვ. 221.

¹⁶ ვ. ბარდაველიძე. ივრის ფშავლებში. დღიური. თბ. 1941, 2003, გვ. 61.

სა და სხვადასხვა სიუჟეტებში დაცული თამარ მეფის ხატება და ძველი დიდების მატერიალური ნაშთების (ციხეები, ხიდები, ნაეკლესიარები, არხები) თამარ მეფისეულად მიჩნევა, **ქართველთა ისტორიასთან და ქართულ კულტურასთან იდენტობის მასულდგმულზელი მომენტებია.** ამგვარი საგულისხმო მენტალური პასაჟები წარმოდგენილია თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალითაც. ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ქართული ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში დღემდე არსებული ისტორიული მეხსიერების ფაქტები და ტრადიციული ქართული მენტალური მახასიათებლები თვითმყოფადი ქართული კულტურის მობილობის კიდევ ერთი თვალში საცემი ნიშანია.

ამ მიმართულებით განსაკუთრებით ფასეულია ლაზურ საისტორიო თემატიკაზე შექმნილ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებში გამომკრთალი თამარ მეფის ხატება. მასალას ცნობილმა მკვლევარმა ზ. თანდილაგამ მიაკვლია. მან ყურადღება გაამახვილა თურქი მოგზაურის ევლია ჩელების მიერ ლაზეთში დაფიქსირებულ (XVII ს.) ლექსზე. ეს ლექსი პირველი ლაზური ფოლკლორული ჩანაწერია და არაბული ტრანსკრიპციითაა შესრულებული, რის გამოც მასალა, ბუნებრივია, უამრავი ხარვეზისა და უზუსტობის შემცველია. რთული კვლევა-ძიების შედეგად, ზ. თანდილაგამ აღადგინა ლექსის თავდაპირველი ფორმა:

„თუნას არ უღუნ თაბანჩარუ,
თამარ პანდა ფალიკარუ,
აფხანკა ღურატუნა,

გებლაფეის დოხვამუ (ან: გებლაფეის—თი ხვამუ).

სალიტერატურო ქართულზე გადმოტანის შემდეგ ლექსი ამგვარად ელერს:

„ქვეყნად ერთია დამბაჩიანი,
თამარ მუდამ გმირი,
ამხანაგი რომ მომკვდარიყო,

დამარხული დალოცა (ან: დამარხულსაც ღოცავდა)“.

ზ. თანდილაგას დაკვირვებით, „XVI საუკუნიდან ლაზებს ბევრი ძლიერი სულთანი და ფაშა უნახავთ. თუ სულთანებისა და ფაშების ქება თურქული ფოლკლორის... ერთ-ერთ ძირითად თემას წარმოადგენს, ლაზურ პოეზიაში მათი სახელის მადიდებელი ერთი ტაეპიც არა გვაქვს. პირიქით, ლაზურ ფოლკლორში იმ სახალხო გმირთა სახელებია დაცული, რომლებსაც ოსმალთა დამპყრობლური ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში პატივი და სიყვარული დაუმსახურებიათ“.¹⁷

თამარ მეფის ხსოვნა ლაზთა მეხსიერებაში XX საუკუნის დასაწყისისათვის ჯერ კიდევ დაცული ყოფილა. იგი გვხვდებოდა ტოპონიმებში, ისტორიულ გადმოცემებსა და თქმულებებში. განსაკუთრებით საყურადღებოა ზ. ჭიჭინაძის მიერ ლაზეთში ჩაწერილი ლექგნდა: ერთხელ თამარ მეფეს დასჭირვებია... ნაშთების (ეკლესიების) შეკეთება. ამიტომ მას თავიდან თმის ღე-

¹⁷ ზ. თანდილაგა. ლაზური ხალხური პოეზია. ბათუმი. 1972, გვ. 151-163.

რი გამოუძვრია და ლაზებისათვის მიუცია. ამ თმის საშუალებით ლაზებს ოქროს ხაზინა თუ მადანი უპოვნიათ და ამით დაუმთავრებიათ ის მშენებლობა. თამარ მეფეს ლაზები დაულოცავს და მათი ხელოვნება უკურთხებია, ამიტომაც ვართ ლაზები განთქმულ ხელოსნებიო.¹⁸

თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში შემონახულია მრავალი ლეგენდა წმინდა მეფის სამუდამო განსასვენებლის ადგილსამყოფელის შესახებ: მაჭახლელები და იმერხეველები ამბობენ, თამარ მეფე კარჩხლის მთაზე გარდაიცვალა და იქვე,¹⁹ ნინო წმიდის//ინეწმიდის ხეობაში, დაუსაფლავებიათო. იმერხევის ზოგიერთ სოფელში ჩაწერილი სხვა მასალით, თამარ დედოფალი სხლობანში მარხია, ან შავშეთის ციხეში, ან წყეთის ციხეში და სხვ. ლიგანის (ნიგალის) ეთნოგრაფიული მასალით, თამარ მეფე მურღულში ასაფლავია; დევსქელის ხეობაში ამბობენ, რომ სოფლის უკიდურესი ჩრდილო საზღვრის მთებში შემონახული ნაეკლესიარია დედოფლის უკანასკნელი განსასვენებელი და ა.შ.

თამარ მეფისდროინდელი ძლევაპოსილი საქართველო ყველა შემდგომი დროის ქართველის სიამაყის ამოუწურავი წყაროა და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ მოტივების არსებობა ქართული სახელმწიფოს იურისდიქციის მიღმა დარჩენილ ეთნიკურ ქართველებში. წმინდა მეფეს უკავშირებს ყოველი მხრის ქართველი საქართველოს დიადი წარსულით გამოწვეულ სიამაყეს. ნაკლებად სახარბიელო თანამედროვე მდგომარეობა და უთუო ნათელი მომავლის რწმენაც ურთიერთგადაჯაჭვულია და, შეიძლება ითქვას, თამარ მეფის ხსოვნა ქართველთა ეთნიკური მენტალობის უშრეტი წყაროა, რომელიც ამავე დროს ჩვენი ეროვნული კულტურისა და დღევანდელი ქართველის მიერ ტრადიციულ მენტალობასთან და კულტურასთან გადებული ხიდის სიმბოლოსაც წარმოადგენს. თამარ მეფის ხატება უძლიერესი ნიშაა ქვეყნის აღმშენებლობისა და განვითარებისათვის და იგი ერთგვარი მონაცემთა ბაზაა საქართველოს საზღვრებს მიღმა მოქცეული ეთნიკური ქართველების თანამედროვე ქართულ კულტურულ სივრცესთან ინტეგრირებისა და ადაპტაციისათვის. კოლექტიურ ისტორიულ მესხიერებაში დავანებული თამარ მეფისა და XII საუკუნის ძლიერი საქართველოს ხსოვნის მიზეზი და მიზანი ქართული კულტურის შემდგომი აღორძინება და განვითარებაა.

ტრადიციულ ქართულ კულტურასთანაა დაკავშირებული ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ქართველი მოსახლეობის ყოფაში ფიქსირებული „ზიარეთობის“ ტრადიცია. „ზიარეთობა“ საინტერესო სოციალური ფაქტია. ტოპონიმი ზიარეთი რამდენიმე ადგილის სახელად შემორჩა ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს. XIX საუკუნის II ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის მკვლევართა ნაშრომებში ტოპონიმ „ზიარეთთან“ ერთად აღწერილია „ზიარეთობის“ ტრადიციაც. განსაკუთრებით დაწვრილებით ეს ტრადიცია ნ.

¹⁸ ზ. თანდილავა. ლაზური ხალხური პოეზია, გვ. 161.

¹⁹ იმერხევისა და მაჭახლის გამყოფი კარჩხლის მთის მახლობლად.

მარს აქვს ჩაწერილი იმერხევში: „თეთრაქედლები, ცხადია, მუსლიმები, მიყვებოდნენ, თუ როგორ დადიოდნენ სალოცავად (ზიარეთი) ქრისტიანულ ეკლესიაში, რომელიც ახლა ნანგრევებადაა ქცეული; ზიარეთში წავალთ, მუმს გავაკეთებთ, გავადნობთ, ძაფს ჩავყოფთ და ამევიღებთ, წავიღებთ, ზიარეთათ ფორტას წავალთ და მერის, აჭარას. ფორტის ზემოთ არის ჩვენი ზიარეთი, ერთ საათ გოუწევს. ზიარეთზე მარტოდ მოშენებული სახლი არი ქვიდან, ყულაა მოშენებული, ყულანდელი, მაშინდელი. ზიარეთში დაწვებიან. სიზმარში ნახვენ. ეტყვის სიზმარში, ეს დაკალიო და ფული აჩუქეო, შინ დაკალიო, და აქ დაკალიო. რაცხასაც რომ ეტყვის, დაკლაეს. ყოჩ (მამალი ცხვარი), ცხვარ ეტყვის, კარ, ზროხას ეტყვის. ქათამი გაგვიგონია, სხვა ჩიტი არ გაგვიგონია“. ადგილობრივმა ქართველებმა ნ. მარს საზიარეთოდ სიარულის მიზეზიც აუხსნეს: „ზიარეთში მიდიან ფორტის, ჭკუა რომენ დაკარგული ექნება, შვილი არ ეყოლის. კარი არა აქ, შევა შიგ კაცი და ქალი, პერანგს ჩაიცვამს მარტო, ოქრო, ვეცხლი არ იქნება. მარტო პერანგი და ნიფხავი (თ. ფიშტონი), მომ აანთებს, სამ, შვიდ, ხუთ, ცხრას. ჩემი დერდი რაცხა არიო, ვნახო სიზმარიო. და დაწვება. თუ არ ნახა სიზმარი, არ მოუხდა. თუ ნახა, თვალს დააბანიებს სიზმარში (მოუტონს რაცხას, ისე ეჩვენება) ასვამს და ეტყვის ყურბანიო (ქართ. ყურბანდო)“. სანთლებს ქვაზე აკრავენ. მლოცველები იქ რჩებიან 1-3 დღე, შორიდან მოსულები კი უფრო – ხანგრძლივი დროითაც. საზიარეთოდ მიემართებიან მაისსა და ივნისში, მიდიან ფეხით.²⁰ ნ. მარი თვითონაც შეესწრო სალოცავალ მიმავალთა პროცესიას იქვე, იმერხევის სოფელ იფრხეველში. „საზიარეთოდ“ მიმავალი მლოცველთა ჯგუფი საკმაოდ დიდი ყოფილა. ადგილობრივმა მცხოვრებმა მოსიძემ მკვლევარს აუხსნა, რომ ეს ქალები და მათი ქმრები 3 დღე დარჩებოდნენ მთაში სალოცავად. ხოჯები ძალიან ებრძვიან ამ ჩვეულებას და ამბობენ, რომ მთებში არავითარი ზიარეთი არ არისო, მაგრამ მოსახლეობა ეწინააღმდეგება მოლებს, არ უჯერებს მათ და აგრძელებს თავისი ძველი წეს-ჩვეულების შესრულებასო.²¹

ე. თაყაიშვილის მასალით, იგი ამავე დროს იმოწმებს ნ. მარის ნაშრომსაც, „სამუსულმანო საქართველოში ჩვეულებადაა ზიარეთში წასვლა. ეს უდრის ჩვენებურ ხატობას. ზიარეთი სამლოცველო ადგილს ჰქვია და ისეთი ადგილებია, სადაც ძველი ეკლესიების ნანგრევებია, ან ყოფილი საჯვარეა. აქ მოდიან სხვადასხვა ადგილებიდან, ნამეტნავად ქალები; მოაქვთ ჩამოქნილი თაფლის სანთლები, აანთებენ სანთლებს და ლოცულობენ. აქ რჩებიან ერთ-ორ დამეს; თუ შორიდან მოსული არიან, უფრო მეტსაც. და ამათ უნდა დაესიზმროთ დამე, თუ რა ცხოველი დაკლან სამსხვერპლოდ, ცხვარი, თხა, ხბო, ძროხა თუ ხარი, და რაც დაესიზმრებათ, იმას დაკლავენ ხოლმე. ასეთ ჩვეუ-

²⁰ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. წიგნში: Георгий Мерчул. Жизнь св. Григория Хандзтийского. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. VII. СПб, გვ. 79-81.

²¹ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, გვ. 45.

ლებას ასრულებენ პორტას (ძველი შატბერდის) მონასტრის ნანგრევებში და ბევრ სხვა ადგილას. მოლები უშლიან, რასაკვირველია, ასეთ ქცევას ხალხს, მაგრამ ვერაფერს ხდებიან. ასეთი ზიარეთი აქვთ ხახულის მცხოვრებთაც მათი ხევის სათავეში, მთაზე, სადაც ეკლესიების ნანგრევებია დაცული“.²²

ტოპონიმები „ზიარეთი“ და „ზიარეთობა“ ახსოვთ დღევანდელ იმერხეველებს, მაჭახლელებს, მურღულელებს, დევსქელის ხეობელებს, ქლასკურელებს, ხებელებს, აგრეთვე, ტაოელებსაც (ხევაი, ბალხი, ქობაი). მთავარი მატერიალური მახასიათებელი ზიარეთად მიჩნეული ადგილისა, არის იქვე ნაეკლესიარისა და ქრისტიანული სასაფლაოს არსებობა.²³

ტოპონიმი ზიარეთი და საზიარეთოდ წასვლის ტრადიცია ხშირ შემთხვევაში უკავშირდება **თამარ მეფის ხსოვნასაც**. იმერხევის, ტაოსა და ნიგალის ხეობის მასალით, ზოგიერთ „ზიარეთთან“ მთხრობელები თამარ დედოფლის საფლავის არსებობას ვარაუდობენ: „*თამარაი სხლობანში ყოფილა, შავშათის ყალე (სათლელის ციხე) უკეთებია, უსტამისი მას აუგია, მთაში ასულა, მომკვდარა, იქ ახლა ზიარეთია.*“ არსებობს **თამარ დედოფლის წყარო** ბაძგირეთის მთაში. „*ჯანჯირთან ახლოს არის ქილისეები, თამარას წყაროს უკან, იქ დედოფლის ალაზანია/ავაზანია. იქ იყო თამარ დედოფალი და იქ მოკვდა. მეზერი არი, იქზე ზიარეთია*“ და სხვ. მაჭახლის „ქალქის“ მიდამოებში არის მაჭახლელო ზიარეთი, საიდანაც იმერხევის სოფლებში გადასასვლელი ბილიკებია (ბაძგირეთი, ივეთი). ზიარეთი მთაშია, რომელსაც ლეკობანს უწოდებენ. ინეწმინდის/ნინოწმიდის გადაღმა, უკვე იმერხევიში, ბაძგირეთელთა ზიარეთია. „*ბაძგირეთზე ასე მარჯვნივ ტყია, იქ არის ზიარეთი*“. „*ზიარეთზე ორ-სამ წელიწად მარუნია ჩემმა დედამ. იქზე ერთი დიდი ქვა იყო, ქვაში, გეკონება, ცხენის ფეხი ეტყობოდა. ავად ვიყავი და დედას დავყავდი, იქ დამაწვედნენ, მორჩებო, იტყოდნენ. სამ-სამი დამე ვრჩებოდი*“. „*ზიარეთზე წამიყვანეს, 7-8 წლისა ვიყავი. ცოტა ჭკუიდან ლეჩობა მქონდა. მაზინეს, მაზინეს, ვერ დამაძინეს. ვატყუილე, რომ დავიზინე, ვერ დამაზინეს*“. ბაძგირეთელები თავიანთ ზიარეთში ორი გზით აღიოდნენ. ერთი ბილიკი საძგირელას ველიდან მრცხნივ მიემართება: „*გაივლი გაკაფულაი-ს და ჩახვალ ზიარეთში*“. მეორე გზა – „*ჯანჯირის მთიდან გაიარ, ნახევარ საათში იქ ხარ*“. „*იქ ბევრი ძველ საფლაგებია, ლამაზი ადგილია, ქვებია და ლამაზი კორდია*“. „*ზიარეთ ჯანჯირთან ახლოა. ვიარებოდი იქზე*“. თანამედროვე იმერხეული მასალით, ყველაზე დიდი ზიარეთი პორტაში იყო. აქ საუბარია ნ. მარის მიერ აღწერილ პორტის ზიარეთზე. პორტაში დღეს ქართველები აღარ ცხოვრობენ. „*დიდ ზიარეთია პორტას, იქ წამიყვანეს. იქ ავედი. ერთი შეშის ოთახი იყო, ერთიც – ქვისა. გარეთ ხეები იყო. იქ ემეები დავაბით, შალის ნაფრეწები დავადით. მაძინეს. ერთ დამე დამაზინეს, მერე ვერ მაძინეს. ბევრი ვი-*

²² ე. თაყაიშვილი. სამუსულმანო საქართველო, გვ., 220.

²³ მ. ბერიძე, რ. გუჯუჯიანი. „ზიარეთობის“ ტრადიცია ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობის“ (მაისი. 2010). მასალები. ხულო-დიდაჭარა. 2010, გვ. 175-179.

ყავით პორტას, ვინცხას რაცხა დარდი ქონდა, მთელი წავედით. ვიწრო გზები იყო, ზოგი დაგორდენ. 9-10 წლისა ვიყავ. დილაზე გავედით, ერთი დღე ვიარეთ. მერე ღამე იქ დავდექით“. თანამედროვე მთხრობელთა ბავშვობაში (ანუ XX საუკუნის შუა წლებში) პორტაში „სახიარეთოდ“ დადიოდნენ ბაძგირეთიდან, გამიშეთიდან და ზაქიეთიდან, ასევე უსტამისიდან: „ბერთადან უნდა აიარო ზემოთა, იქცაა ზიარეთი. პორტაის ზირში. ჩემი ქალი იყო იქა“. უსტამისის თემის იაილები ბაძგირეთელთა იაილებს ემეზობლება: „ახლოს არის, გედიარ. იქ ალაგია ზიარეთი. იქ ვინცხა წევს. ვინმე ავად იყო, იქ ავიდოდა, იქ დეიზინებდა, კარგათ გახდებოდა. მეზერები ეტყობა ახლაც“. „ყვანილიან ჯვარში არის მეორე ზიარეთ. ის უფრო ზემოდ არის. ჩვენი მოხობანნი იაილის თავში“. დიობნელების ზიარეთი დღესაც არსებობს. „ბოჯანათი გადიხარ, იფხრველს გაიარ, იქ ახლოს საფლავეებია, მეზრები, იმას ჰქვია ზიარეთ. იქ რომ გაიარო, დმერთი ღამაზად შეგხედავსო“. ამ ზიარეთში მიმავალ მლოცველებს აღწერს ზემოთ ნ. მარი. სურევანის ზიარეთი მეჰელე დღვაბიეთის მახლობლად: „ღამაზ დუზხე ორი მეზერია და იქაა ზიარეთი, ნანგრევებია იქ, ძველი. ღამაზია“. რამდენიმე ზიარეთია ხება-მარადიდის მთებშიც. „სოფელ მონასტირის მახლობლად, ძველი ქილისე იყო იქ“. მურდულის ხეობაში ერთ-ერთი ზიარეთი თამარ დედოფლის სახელს უკავშირდება. „ზიარეთ თეფუა, იქ თამარ დოდოფალი მოსულა, წმალი უჭამია, მომკვდარა და მკვდარი იქ ჩუფულენ“. „ზიარეთ ონმავლის იაილის ახლოსაა. იქ დიდი ყანაა. წაყლი გუჟყვანია გოგოს და იქ მომკვდარა. იქ ზიარეთ თეფუში ჩადებულ იყო“.

შემონახულია საინტერესო გადმოცემები ჩიხორელ ქალზე, რომელიც ბედის უკუღმართობის გამო ოსმალებს წაუყვანით სამშობლოდან. ქალის გასაოცარ სიღამაზეს თვით „ყველაზე დიდი ბეგი“ მოუხიბლავს და ცოლად შეურთავს. ქალი სამშობლოს მონატრების გრძნობას დაუსწეულება და გარდაცვლილა. მრავალი ვარიანტია შემონახული არტანუჯის ბეგის ასულზე, რომელსაც მიჯნურთან დაცილების შემდეგ „წამალი უსმია“ და მომკვდარა და ა.შ.

პარხლისწყლის ხეობის ზემო წელის ქართულ სოფლებსა და იმერხევეში დაცულია რუსეთის ჯარის სისასტიკის ამსახველი ისტორიები, აგრეთვე – XX საუკუნის 10-იან წლებში სომეხთა რაზმების თარეშის შესახებ იმერხევის სოფლებში.

რასაკვირველია, სოციალური მეხსიერების ფაქტები მრავალმხრივ საყურადღებო ელემენტებია. განსაკუთრებით მნიშვნელოვნად გვესახება ტრადიციულ კულტურასთან მაკავშირებელი კოლექტიური მეხსიერების ესა თუ ის მოტივი. ამ მხრივ, თამარ მეფის სახებაა უმთავრესი და მასში ფოკუსირებულია ყველა მხრისა და რელიგიური აღმსარებლობის ქართველის იდენტობა ქართველობასთან და ქართულ კულტურასთან.

Rozeta Gujejiani

**THE FACTS OF SOCIAL MEMORY IN THE TRADITIONAL LIFE OF THE
GEORGIANS IN TURKEY**

Summary

Several facts of social (collective) memory are preserved in the traditional life of Georgians in Turkey. Every historical passage, as a result of historical-ethnographic research, is evidently separated from a concrete historic environment and time, but this is natural, because the main sign of the collective memory is the separation from the concrete and individual signs. The main and essentially important facts stay in social memory and are mythologised. The most important social facts among the Georgians in Turkey are the historical moments related to King Tamar (“Queen Tamar”) which are universal for every historical-ethnographic region of Georgia, but among the Georgians in Turkey the image of King Tamar is the main marker of the ethnic identity and the social connection to the traditional Georgian culture. The reflections of several historical facts, which are spread as universal plots in historical Tao-Klarjeti and among the descendants of the so-called Muhajirebi living in central and Black Sea regions of Turkey, are discussed in the same context.